

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΚΗΣ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΗΛΙΚΙΩΜΕΝΩΝ: ΜΙΑ ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗΣ¹

Γιώτα Κατοίκη²

«Τα γεράνια ανθίζουν σε κάθε εποχή»

Περίληψη

Το άρθρο παρουσιάζει έρευνα καταγραφής των προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης για την Τρίτη Ηλικία στην Ελλάδα από τα πρώτα χρόνια ανάπτυξης υπηρεσιών ανοικτής περίθαλψης για τους ηλικιωμένους. Διαπιστώνεται ποικιλία σχετικά με τους φορείς υλοποίησης, το περιεχόμενο, τη δημοσιότητα και το συντονισμό των προγραμμάτων και προτείνεται η ανάπτυξη συστήματος καταγραφής και διάχυσης, καθώς και η σύνδεση των προγραμμάτων, εν μέρει, με τη δια βίου μάθηση.

Εισαγωγή

Με τον όρο «Προγράμματα Δημιουργικής Απασχόλησης για την Τρίτη Ηλικία» περιγράφονται δραστηριότητες όπως το θέατρο, ο χορός, οι κατασκευές, η συγγραφή κ.λπ. Τα προγράμματα αυτά στοχεύουν στη διατήρηση της κοινωνικής συμμετοχής των ηλικιωμένων και συνδέονται κυρίως με την καλλιτεχνική δραστηριότητα στα γηρατειά. Παρουσιάζουν δε ιδιαίτερο ενδιαφέρον σήμερα, καθώς συχνά σχετίζονται με την παραγωγικότητα την οποία ο πολιτισμός μας έχει την τάση να τη συνδυάζει με τη νεότητα. Έτσι, η ικανότητα για δημιουργία στα γηρατειά φαίνεται σαν μια θετική πλευρά της γήρανσης (Έκμε-Πουλοπούλου, 1999: 356). Ενδεικτικά παραδείγματα ανάλογων προγραμμάτων που πραγματοποιήθηκαν κατά το παρελθόν στην Ελλάδα αναφέρονται τα εξής: «Ξαναφτιάχνω τα παιχνίδια των παιδικών μου χρόνων, «Ένα παιδί μεγαλώνει μέσα από τις μνήμες του παππού και της γιαγιάς», ή ομάδα κεντήματος με ηλικιωμένες γυναίκες σε περίοδο πένθους.

1. Το κείμενο βασίζεται σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος *Third Age Moving* με τη χρηματοδότηση του Ευρωπαϊκού Προγράμματος «Σωκράτης» από την ΕΥΡΥΜΑΘΕΙΑ, Α.Ε. Επαγγελματικής Κατάρτισης & Έρευνας, Σεπτέμβριο – Δεκέμβριο 2005. Ευχαριστίες οφείλω στους/στις εμπειρογνώμονες για τις συνεντεύξεις και το υλικό που μου παραχώρησαν: Ά. Αμηνρά, Π. Βυθούλκα, Μ. Λεοντάρη, Μ. Πανταλέων και Σπ. Σούντη. Επίσης, στη Χρ. Ρουγγέρη για το υλικό από το Δήμο Αθηναίων, στη Β. Άντζου, προϊσταμένη του τμήματος Νομικών Προσώπων, Ιδρυμάτων και Επιχειρήσεων του ΥΠ.ΕΣ.Δ.Α για την παραχώρηση του καταλόγου των ΚΑΠΗ. Ιδιαίτερα ευχαριστώ την Ά. Αμηνρά για τη διάθεση του αρχείου της και του υλικού από το έργο της Ελληνικής Εταιρείας Κοινωνικής & Πολιτιστικής Συμμετοχής. Τέλος ευχαριστώ θερμά τις Ε. Βιδαλάκη και Μπ. Γαζεριάν για τα εποικοδομητικά τους σχόλια για την εργασία αυτή.
2. Κοινωνική λειτουργός-ψυχοθεραπεύτρια, κοιν. ανθρωπολόγος, ΜΑ Επικοινωνίας, Ψυχιατρική Κλινική Παν/μίου Αθηνών Αιγινήτειο Νοσοκομείο, ηλ. δ/ση: ykatsiki@otenet.gr

Τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης αποτελούν πρωτίστως πηγή ικανοποίησης για τους ίδιους τους ηλικιωμένους και στοχεύουν και στην ψυχαγωγία τους. Προϋποθέτουν όμως την ενεργοποίηση της κοινότητας, τη δραστηριοποίηση των μελών του φορέα που τα αναπτύσσει, την ισχυροποίηση των επαφών και των δεσμών των ηλικιωμένων μέσα και έξω από τον φορέα: σημεία τα οποία αποτελούν βασικές αρχές της ανοιχτής περίθαλψης ηλικιωμένων ατόμων. Αποτελούν, ουσιαστικά, μέσα για την προαγωγή των ευρύτερων στόχων της ανοιχτής περίθαλψης και απαιτούν την ενεργό συμμετοχή των ίδιων των χρηστών των προγραμμάτων αυτών από το σχεδιασμό ως την εφαρμογή και αξιολόγησή τους. Επίσης, δεν απαιτούν απαραίτητα χρήματα για την υλοποίησή τους. Αντιθέτως, μπορούν να αποτελέσουν πηγή εισοδημάτων για τα ΚΑΠΗ (π.χ. με την πώληση των ειδών που κατασκευάζουν τα μέλη στο πλαίσιο μιας ομάδας, π.χ., χειροτεχνίας, ή με την έκδοση βιβλίων κ.λπ.).

Συγχρόνως, τα προγράμματα αυτά «δοκιμάζουν» την ικανότητα του προσωπικού του φορέα που τα υλοποιεί, καθώς απαιτείται η συνεργασία κοινωνικού λειτουργού και εργοθεραπευτή για να σημειωθούν οι ικανότητες, τα ενδιαφέροντα και τα μικρά και μεγάλα ταλέντα των ηλικιωμένων. Ειδικότερα, χρειάζεται όχι μόνο ο εντοπισμός κάθε δυνατότητας δημιουργίας ομάδων μελών που θέλουν και μπορούν να ασχοληθούν με διάφορες κατασκευές, ή να αναπτύξουν διάφορες άλλες δραστηριότητες (θεατρικές παραστάσεις, συγγραφή, μουσική, χορωδία, κ.λπ.), αλλά και ενθάρρυνση και υποστήριξη των ηλικιωμένων και των ενδιαφερόντων τους. Συχνά χρειάζεται η συνεργασία με ειδικό δάσκαλο ή εμψυχωτή με σχέση εξωτερικού συνεργάτη με το φορέα. Μπορεί όμως οι ίδιοι οι εργαζόμενοι με την εκπαίδευσή τους (ή και επιπλέον, αν χρειάζεται) να συντονίζουν και να εμψυχώνουν ανάλογες προσπάθειες.

Στο άρθρο συζητούνται αρχικά τα κύρια θέματα που σχετίζονται με την Τρίτη Ηλικία (δημογραφικά, κοινωνικο-ψυχολογικά χαρακτηριστικά, οργανώσεις και υπηρεσίες, έρευνα) και στη συνέχεια παρουσιάζεται η έρευνα για τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης που πραγματοποιήθηκε. Παρουσιάζεται επίσης η συζήτηση και οι προτάσεις που προέκυψαν από τα ευρήματα της έρευνας με στόχο την ανάπτυξη επιστημονικού διαλόγου σχετικά με το θέμα.

1.1. Δημογραφικά και κοινωνικο-ψυχολογικά χαρακτηριστικά της Τρίτης Ηλικίας στην Ελλάδα

Οι άνθρωποι που ανήκουν στη λεγόμενη Τρίτη Ηλικία είναι από 60-75 ή 65-75 ετών, ενώ τα άτομα 75 ετών και άνω ανήκουν στην Τέταρτη Ηλικία. Ο χρονικός προσδιορισμός των γηρατειών θεωρήθηκε απαραίτητος για λόγους συνταξιοδότησης. Με βάση τη νομοθεσία και την κοινωνική προστασία που απορρέει από αυτή, η Τρίτη Ηλικία περιλαμβάνει άτομα πάνω από τα 60 ή 65 έτη. Εφόσον η συνταξιοδότηση δεν ορίζεται με βάση επιστημονικά κριτήρια, αλλά με πολιτικές και οικονομικές παραμέτρους και επιλογές, δεν ευσταθεί ο συσχετισμός ανάμεσα στη συνταξιοδότηση και τη φθορά στη σωματική και ψυχολογική υγεία του ατόμου (Έκμε-Πουλοπούλου, 1999: 23-24). Επομένως, το γήρας με την έννοια της σωματικής και ψυχολογικής φθοράς, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια στο πλαίσιο των ορίων συνταξιοδότησης, αλλά σχηματικά, και για λόγους διευκόλυνσης της επικοινωνίας, έχει επικρατήσει η συγκεκριμένη εννοιολόγηση του όρου. Αυτή η παραδοχή εφορμάται από τις νεοκλασικές οικονομικές θεωρίες και βασίζεται στη χρονο-

λογική αντίληψη για την ηλικία σύμφωνα με την οποία οι ηλικιωμένοι θεωρούνται μια ενιαία και ομοιογενής κοινωνική κατηγορία χωρίς ταξικές, πολιτισμικές και διαφυλικές διαφοροποιήσεις (Στασινοπούλου, 2002: 166). Σύμφωνα δε με τις θέσεις της κριτικής γεροντολογίας το γήρας, ως κατάσταση εξάρτησης, προσεγγίζεται όχι μόνο στη βάση της βιολογικής διάστασης, αλλά και της κοινωνικής κατασκευής του ως πρόβλημα για τους ίδιους τους ηλικιωμένους, τους φροντιστές τους και την κοινωνία. Εξάλλου, στο πλαίσιο της θεωρίας της «κοινωνικής κατασκευής της γήρανσης» η κατάσταση εξάρτησης στην οποία βρίσκονται συχνά ορισμένοι ηλικιωμένοι δεν αποτελεί αναμενόμενο αποτέλεσμα της γήρανσης, αλλά δομείται κοινωνικά και μπορεί να αποφευχθεί αν το κράτος με τις πολιτικές του (ιδιαίτερα την κοινωνική πολιτική με την ύπαρξη κατάλληλων δομών και προγραμμάτων) εργάζεται προς την αυτονομία των ανθρώπων (Στασινοπούλου, 2002: 164, 171).

Στην Ελλάδα, για πολλές δεκαετίες το ποσοστό των ηλικιωμένων ήταν εξαιρετικά περιορισμένο: 4% το 1907, 7% το 1951. Από το 1971 σημειώνεται αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων και μείωση των νέων ηλικιών (Υφαντόπουλος, 2000: 401-405). Σύμφωνα με την απογραφή του 1981 οι ηλικιωμένοι από 65 ετών έως 74 ήταν το 12,71% του πληθυσμού, από 75-79 ετών το 4,65% και οι άνω των 80 το 2,17%. Το 1996 τα ποσοστά ήταν 15,98%, 6,24% και 3,48% αντίστοιχα (Έκμε-Πουλοπούλου, 1999:71), δηλαδή συνολικά το 1/4 του γενικού πληθυσμού. Για το Δήμο Αθηναίων, σύμφωνα με στοιχεία της απογραφής του 2001, το 23,33% των δημοτών (745.514) είναι άνω των 60 ετών. Ο αριθμός των ανδρών ανέρχεται σε 351.742, ενώ οι γυναίκες είναι 393.772 άτομα.

Οι επιπτώσεις της γήρανσης του πληθυσμού, σύμφωνα με πολλούς μελετητές (Κοτσαμάνης, 1993: 246) είναι:

- Οικονομικές, καθώς αυξάνονται οι δαπάνες κοινωνικής ασφάλισης και υγείας.
- Πολιτικές, καθώς οι ηλικιωμένοι αντιπροσωπεύονται όλο και περισσότερο στο εκλογικό σώμα δυσχεραίνοντας λόγω «συντηρητικών» τάσεων τις κοινωνικές αλλαγές (πρόσδεση με την παράδοση, τα κεκτημένα, έλλειψη τόλμης και επιθυμίας για αλλαγή).
- Κοινωνικές με κύριες εκφάνσεις τη διεύρυνση του χάσματος μεταξύ των γενεών, την αύξηση της φτώχειας, την περιθωριοποίηση κοινωνικών ομάδων, τις μεταβολές στη συμβολή της κοινωνίας και κυρίως της οικογένειας στην προσφορά υπηρεσιών προς τους ηλικιωμένους και τέλος, τις επιπτώσεις για την εργαζόμενη γυναίκα.

Η γήρανση του πληθυσμού αναμένεται να συνεχιστεί και για τις επόμενες δύο δεκαετίες. Το διαρκώς αυξανόμενο αυτό φαινόμενο συνδέεται με τους εξής παράγοντες: (α) τη σημαντική μείωση της βρεφικής θνησιμότητας που, μαζί με την κοινωνικο-οικονομική ανάπτυξη, συνέβαλε στην αύξηση του προσδόκιμου της επιβίωσης, (β) τη μείωση της γεννητικότητας και (γ) την έντονη μετανάστευση του παραγωγικού δυναμικού της χώρας κατά την πρώτη δεκαετία της μεταπολεμικής περιόδου (Υφαντόπουλος, 2000). Για την περίπτωση της χώρας μας, μελετητές του φαινομένου διαπιστώνουν ότι «στην Ελλάδα, χώρα που δεν γνώρισε την έκρηξη των γεννήσεων στη μεταπολεμική περίοδο, δεν θα παρατηρηθεί η έκρηξη των γερόντων που θα

αντιμετωπίσουν οι χώρες στις οποίες παρατηρήθηκε αυτό το φαινόμενο» (Έκμε-Πουλοπούλου, 1999: 84).

Το σημαντικότερο πρόβλημα σχετικά με τη γήρανση του πληθυσμού εντοπίζεται όχι τόσο στην αύξηση του αριθμού των ηλικιωμένων και του προσδόκιμου ορίου ζωής - με τις οικονομικές επιπτώσεις που προκύπτουν - αλλά στον κοινωνικό αποκλεισμό αυτής της ομάδας ως επακόλουθο της απουσίας «συλλογικής χρησιμότητάς» της. Η απουσία αυτή συνδέεται με τον τρόπο πρόσληψης της έννοιας της γήρανσης από τις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες οργανώνουν και θεσμοθετούν τη γήρανση σε σχέση με την παραμονή ή έξοδο από την αγορά εργασίας και την παραγωγική δραστηριότητα, ενώ αγνοείται ότι οι ηλικιωμένοι διαθέτουν σημαντικό απόθεμα ανθρώπινων πόρων που, αν αξιοποιηθούν κατάλληλα, μπορούν να συμβάλουν στη μείωση της έντασης αυτού του προβλήματος. Παρόμοια θεώρηση εντάσσεται στην προβληματική που θεωρεί τη γήρανση ως μια διαδικασία και ως μια έννοια αφηρημένη που συγκεκριμενοποιείται σε διαφορετικούς χρόνους και με διαφορετικούς τρόπους ανάλογα με τις κοινωνικές και ατομικές συνθήκες του ατόμου και με τις διαφορετικές εκδηλώσεις της ατομικής και κοινωνικής ζωής (Μουσούρου, 1993).

Επισημαίνεται ότι για τα θέματα υγείας οι ηλικιωμένοι εξυπηρετούνται κυρίως από τα γενικά νοσοκομεία, καθώς σημειώνεται έλλειψη σε εξειδικευμένα γηριατρικά νοσοκομεία ή γηριατρικές μονάδες στα γενικά νοσοκομεία. (Υφαντόπουλος, 2000). Σε γενικές γραμμές, και παρά την αύξηση των σχετικών δαπανών, έχει διαπιστωθεί ελλιπής προβληματισμός όχι μόνο σχετικά με τις ειδικές ανάγκες των ηλικιωμένων στον τομέα της υγείας, αλλά και με τις ανάγκες των ανθρώπων που τους φροντίζουν³, οι οποίοι είναι συνήθως μέλη της οικογένειάς τους. Συγκεκριμένα, απαιτείται μια ολιστική προσέγγιση των προβλημάτων σωματικής, ψυχολογικής, συναισθηματικής και πνευματικής υγείας που αντιμετωπίζουν οι ηλικιωμένοι στο πλαίσιο υπηρεσιών που να λειτουργούν στη φάση της αποκατάστασης και σε κοινωνική βάση. Βασικές αρχές αυτών των υπηρεσιών είναι η προσπάθεια να παραμείνει ο/η ηλικιωμένος/η στο σπίτι του/της με όση αυτονομία μπορεί να επιτευχθεί και η συνεργασία με τους φροντιστές του/της για την εξασφάλιση της καλύτερης δυνατής φροντίδας και την πρόληψη της εξουθένωσής τους από μια παρατεταμένη, ή εξαιρετικά έντονη περίοδο φροντίδας.⁴

Όσον αφορά τη συνταξιοδότηση των ηλικιωμένων στην Ελλάδα παρατηρείται μεγάλη ποικιλία σχετικά με τα όρια ηλικίας και τον αριθμό των ασφαλιστικών ταμείων. Επιπλέον, το Ελληνικό Σύστημα Κοινωνικής Ασφάλισης βρίσκεται σε κρίσιμη φάση καθώς η αναλογία συνταξιούχων προς τους απασχολούμενους είναι για

3. Για το θέμα των φροντιστών, βλ. αναλυτικά: Τριανταφύλλου Τζ., Μεσθεναίου Ε., (1993). *Ποιος Φροντίζει; Η Οικογενειακή Φροντίδα των Εξαρτημένων Ηλικιωμένων στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Sextant.

4. Για ένα παράδειγμα ανάλογου προγράμματος βλ. το «Πρόγραμμα για την Υποστήριξη και τη Φροντίδα Ηλικιωμένων και Ανάπηρων στο σπίτι τους» (Program for Assistance and Care of the Elderly and Disabled at their own Homes- PROCARE) που εφαρμόζεται στα Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα και βασίζεται στις αρχές του Σουηδικού Συστήματος Φροντίδας για την Υγεία στο Σπίτι (Swedish Home Health Care System). Αναλυτικά, στο site: www.procure.ae.

τους περισσότερους φορείς κύριας ασφάλισης μικρότερη του ένας εργαζόμενος προς 3,5 συνταξιούχους που απαιτείται για τη βιωσιμότητα ενός ασφαλιστικού συστήματος (Έκμε-Πουλοπούλου, 1999: 127).

Το γεγονός ότι οι γυναίκες ζουν περισσότερο σε σχέση με τους άνδρες δικαιολογεί τη διαπίστωση ότι σε ηλικία άνω των 85 ετών, το 58% των ανδρών και μόνο το 15,3% των γυναικών έχουν το σύντροφό τους. Από αυτό προκύπτει ότι οι ηλικιωμένες γυναίκες εμφανίζουν αύξηση του δείκτη εξάρτησης για φροντίδα.

Επίσης, η αστυφιλία των προηγούμενων δεκαετιών στην Ελλάδα συνετέλεσε στην παραμονή πολλών ηλικιωμένων στα χωριά και στην αναγκαία μετακίνησή τους στα αστικά κέντρα, όπου διαβιούν τα παιδιά τους, σε περιπτώσεις ασθένειας ή αναπηρίας.

Τέλος, η διαρκώς αυξανόμενη τάση συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό της χώρας, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι αποτελούν την κύρια πηγή φροντίδας για τα ηλικιωμένα μέλη της οικογένειας (Λαμπροπούλου, 1993 & Μουσούρου, 2005: 81) έχει επιπτώσεις στη συμμετοχή τους στην αγορά εργασίας, καθώς σημειώνονται μεγάλα διαστήματα ανεργίας και αδυναμία συνδυασμού επαγγελματικής ζωής και οικογενειακών υποχρεώσεων (Τριανταφύλλου & Μεσθεναίου, 1993: 18).

Σημείο καμπής για τη ψυχική υγεία των ηλικιωμένων αποτελεί η συνταξιοδότηση η οποία δημιουργεί συνήθως το αίσθημα του μη παραγωγικού ατόμου που, δύναμει, γίνεται βάρος στην οικογένειά του. Σε άλλους ηλικιωμένους, όμως, παρέχει τη δυνατότητα αξιοποίησης του ελεύθερου χρόνου με δραστηριότητες που δεν συνδέονται με επαγγελματικές υποχρεώσεις, αλλά με την άντληση ικανοποιήσεων. Επιπλέον, οι καλλιτεχνικές, πνευματικές και κοινωνικές δραστηριότητες, μαζί με τη σωματική άσκηση μπορούν να διαμορφώσουν νέο τρόπο ζωής και νέους στόχους για τους ηλικιωμένους επιδρώντας θετικά στη σωματική και ψυχική τους υγεία.

Οι ηλικιωμένοι είναι επιρρεπείς στην κοινωνική απομόνωση καθώς οι κοινωνίες αξιολογούν την αξία των ατόμων με βάση τη συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία. Επομένως, η θεώρηση του ατόμου ως συνάρτηση της ωφελιμότητάς του από την παραγωγική του πλευρά αποκλειστικά οδηγεί συχνά τους ηλικιωμένους σε κατάθλιψη, σε εθελούσια κοινωνική απομάκρυνση, ένα είδος επιλεκτικής περιθωριοποίησης και εξορίας μέσα στην κοινωνία (Βιολάκη, 1993: 29). Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας είναι οι ηλικιωμένοι να στερούνται την κοινωνική συμμετοχή και η κοινωνία την αξιοποίησή τους για την κοινωνική συνοχή και τη διαπραγμάτευση των σχέσεων μεταξύ των γενεών.

Αναφορικά με την ψυχολογία του γήρατος, είναι γεγονός ότι η πλειονότητα των ηλικιωμένων είναι ικανή να διατηρήσει τις νοητικές λειτουργίες σε απόλυτα ικανοποιητικό επίπεδο, αν παρέχονται τα κατάλληλα ψυχοκοινωνικά ερεθίσματα. Με τη διατήρηση του ενδιαφέροντος μπορεί να επιτευχθεί όχι μόνο διατήρηση των νοητικών και ψυχικών λειτουργιών, αλλά και εξέλιξη και βελτίωσή τους (Γουρνάς, 1993: 161-168). Η απουσία υποστηρικτικού περιβάλλοντος, η ύπαρξη πιεστικών καταστάσεων, η κακή οικονομική κατάσταση, ο θάνατος προσφιλών προσώπων και η απομάκρυνση από την εργασία θεωρούνται παράγοντες που επιδρούν στην ψυχική υγεία των ηλικιωμένων.

Για την αντιμετώπιση των νοσογόνων παραγόντων που επιδρούν στην υγεία των ηλικιωμένων προτείνεται η προαγωγή της υγείας και η προληπτική ιατρική στο επί-

πεδο της πρωτοβάθμιας φροντίδας, η οποία αποτελεί θεμελιώδες δικαίωμα κάθε ανθρώπου. Σύμφωνα με την Παγκόσμια Οργάνωση Υγείας (Π.Ο.Υ.), τα θέματα της Τρίτης Ηλικίας σε πολλά κράτη δεν έχουν, δυστυχώς, την προτεραιότητα που χρειάζεται στο επίπεδο σχεδιασμού πολιτικών και ύπαρξης προγραμμάτων για την κοινωνική υποστήριξη φροντίδας υγείας. Για να επιτευχθεί ο στόχος της Π.Ο.Υ. «Υγεία για όλους», χρειάζεται να υπάρχουν πολιτικές που να δίνουν την ευκαιρία να γερνά κανείς γερός αξιοποιώντας προγράμματα που να αντιμετωπίζουν σφαιρικά τα θέματα της Τρίτης Ηλικίας (Βιολάκη, 1993: 35). Βέβαια, όπως είναι αναμενόμενο για την Ελλάδα αλλά και για τις άλλες χώρες της Ε.Ε., η διασφάλιση ενός υψηλού επιπέδου κοινωνικών και υγιεινομικών προσφορών με ορθολογική διαχείριση των περιορισμένων πλέον οικονομικών πόρων, αποτελεί πρόκληση σε επίπεδο κοινωνικής πολιτικής.

1.2. Οργανώσεις και φορείς για την Τρίτη Ηλικία

Οι φορείς που παρέχουν προγράμματα ανοικτής περίθαλψης και υπηρεσίες σε ηλικιωμένα άτομα στην Ελλάδα είναι τα Κέντρα Ανοικτής Περίθαλψης Ηλικιωμένων (ΚΑΠΗ), οι Λέσχες Φιλίας του Δήμου Αθηναίων και η «Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής και Πολιτιστικής Συμμετοχής».⁵

Τα ΚΑΠΗ αποτελούν ιατροκοινωνικές υπηρεσίες σε τοπικό επίπεδο με σκοπούς: (α) την πρόληψη βιολογικών, ψυχολογικών και κοινωνικών προβλημάτων των ηλικιωμένων ώστε να παραμείνουν ενεργά, αυτόνομα και ισότιμα μέλη στην κοινότητα, (β) τη διαφώτιση και συνεργασία του ευρύτερου κοινού και των ειδικών φορέων σχετικά με τις ανάγκες των ηλικιωμένων, και (γ) την έρευνα θεμάτων που αφορούν τη συγκεκριμένη ηλικιακή ομάδα. Είναι Ν.Π.Δ.Δ. των Δήμων και Κοινοτήτων, ανήκουν στο ΥΠ.ΕΣ.Δ.Α. και χρηματοδοτούνται από τον προϋπολογισμό του Δήμου. Το κάθε ΚΑΠΗ διοικείται από 7μελές Διοικητικό Συμβούλιο όπου συμμετέχει αιρετό μέλος του ΚΑΠΗ, το οποίο εκλέγεται από τα μέλη του. Το πρώτο κέντρο ξεκίνησε τη λειτουργία του το 1979 σε πειραματική βάση και στη συνέχεια λειτούργησαν οκτώ κέντρα με φορείς εθελοντικές οργανώσεις (π.χ. Όμιλος Εθελοντών, Χ.Ε.Ν.).

Βασικοί στόχοι των ΚΑΠΗ είναι: η κοινωνική συμμετοχή, η προληπτική υγιεινή, η ενεργοποίηση των μελών, η ευαισθητοποίηση της γειτονιάς και οι συνεργασίες με άλλους φορείς. Τα προγράμματα υλοποιούνται ή/και συντονίζονται από προσωπικό διαφόρων ειδικοτήτων: ιατρού με μερική απασχόληση, κοινωνικό/ή λειτουργό, επισκέπτη/τρια υγείας, φυσικοθεραπευτή/τρια, εργοθεραπευτή/τρια και οικογενειακό/ή βοηθό.

Η έρευνα για τα ΚΑΠΗ έδειξε, μεταξύ άλλων, ότι τα ΚΑΠΗ εντάσσονται στο δημόσιο χώρο της κοινωνικότητας των ηλικιωμένων και λειτουργούν ως σημεία συνάντησης και συναναστροφής (Τσαούσης & Χατζηγιάννη, 1990: 69). Διαπιστώθηκε επίσης ότι η ψυχαγωγία των μελών τείνει να καταστεί η κύρια, αν όχι η αποκλειστική, προσφορά των ΚΑΠΗ και να μετατρέψει την ανοικτή περίθαλψη των ηλικιωμένων σε υπηρεσίες προνοιακού χαρακτήρα για όσους από τους ηλικιωμένους δεν μπορούν οι ίδιοι να καλύψουν τις ανάγκες τους για ψυχαγωγία. Οι συγγραφείς επισημαίνουν ότι σ' αυτό συμβάλλει η μη οικονομική συμμετοχή των ηλικιωμένων σε αυτές τις παροχές και η εφαρμογή αυτών των προγραμμάτων χωρίς

5. στο εξής: «Κοινωνική Συμμετοχή»

την ενεργό συμμετοχή των ηλικιωμένων και την επεξεργασία των αιτημάτων τους.

Οι Λέσχες Φιλίας είναι μια πρωτοβουλία του Δήμου Αθηναίων. Σήμερα λειτουργούν δεκαεπτά (17) σε διάφορα διαμερίσματα, ανήκουν στη Διεύθυνση Κοινωνικής Μέριμνας και Υγείας, χρηματοδοτούνται από τον προϋπολογισμό του Δήμου και λειτουργούν σε επίπεδο συνοικίας και γειτονιάς. Το πρόγραμμά τους προβλέπει δημιουργική απασχόληση, εργοθεραπεία, φυσιοθεραπεία, επισκέψεις σε πολιτιστικούς χώρους, καλλιτεχνικές δραστηριότητες, ημερήσιες εκδρομές και περιπάτους. Το καλοκαίρι, ηλικιωμένοι δημότες φιλοξενούνται στις παιδικές εξοχές του Δήμου. «Στόχος των Λεσχών Φιλίας είναι η εξοικείωση των ηλικιωμένων με τα προβλήματα της Τρίτης Ηλικίας, η ομαλή συνύπαρξή τους με τους νεώτερους και η παροχή ενός υποστηρικτικού περιβάλλοντος, ιδίως σε ανθρώπους που δεν έχουν οικονομικά μέσα, ή οικογένεια να τους φροντίζει».⁶ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι πρωτοβουλίες σχετικά με τα προγράμματα ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης για την πρόληψη τροχαίων ατυχημάτων, πνιγμών και για τη νόσο Alzheimer.

Η εταιρεία «Κοινωνική Συμμετοχή» ιδρύθηκε το 1992 και είναι μια πρωτοβουλία μη κερδοσκοπικού χαρακτήρα με σκοπό την ενεργό συμμετοχή όλων των ηλικιών σε θέματα κοινωνικά, πολιτιστικά, εκπαιδευτικά, υγειονομικής πρόληψης κ.λπ. Σκοποί της Εταιρείας είναι, μεταξύ άλλων: (α) η δραστηριοποίηση όλων των ηλικιών σε δημιουργική δράση και έκφραση, κυρίως στον κοινωνικό, πολιτιστικό και εκπαιδευτικό χώρο με εθελοντική ή επαγγελματική πρωτοβουλία, (β) η προσπάθεια για πληροφόρηση, ενημέρωση και διάδοση αξιών που δεν περιορίζονται στο χώρο της οικονομίας, της παραγωγής και του επαγγελματισμού, (γ) η κοινωνική ένταξη, η υγειονομική πρόληψη, η διασφάλιση του αισθήματος ασφάλειας, παραδοχής και αξιοπρέπειας που δικαιούται κάθε ηλικία και (δ) η στήριξη του θεσμού των ΚΑΠΗ.

1.3. Επιμόρφωση των επαγγελματιών οι οποίοι εργάζονται με τους ηλικιωμένους

Η «Κοινωνική Συμμετοχή» στο πλαίσιο της ανάπτυξης δράσεων για τη στήριξη του θεσμού των ΚΑΠΗ έχει οργανώσει δύο μετεκπαιδευτικά σεμινάρια για τους εργαζόμενους, ενημερωτικά ταξίδια σε χώρες της Ε.Ε. και επισκέψεις σε μουσεία της χώρας. Στόχος αυτών των προγραμμάτων είναι η ευαισθητοποίηση των εργαζομένων σε θέματα πολιτιστικής παράδοσης και η συνεργασία τους με τους ηλικιωμένους για την υλοποίηση ανάλογων προγραμμάτων (συγκέντρωση και καταγραφή λαογραφικού υλικού).

Τέλος, η «Ελληνική Γeronτολογική και Γηριατρική Εταιρεία Ελλάδος» οργανώνει επιστημονικές συναντήσεις και συνέδρια, τα οποία παρακολουθούν εργαζόμενοι στους φορείς, ή συμμετέχουν με ανακοινώσεις.

1.4. Η έρευνα για την ανοικτή περίθαλψη και προστασία των ηλικιωμένων στην Ελλάδα στο πλαίσιο της ανίχνευσης αναγκών

Ερευνητική δραστηριότητα για τα θέματα των ηλικιωμένων έχουν αναλάβει διάφοροι ερευνητικοί οργανισμοί με κυριότερο εκπρόσωπο το Εθνικό Κέντρο Κοινωνι-

6. Βλ. αναλυτικά στη διεύθυνση: www.cityofathens.gr

κών Ερευνών (Ε.Κ.Κ.Ε.) του οποίου η δράση παρατίθεται συνοπτικά:

Συγκεκριμένα, το 1971-1974 διεξάγεται από το Ε.Κ.Κ.Ε. έρευνα με θέμα: «Τρόπος ζωής των Ηλικιωμένων Αθηναίων» σε πέντε περιοχές της Αθήνας και δείγμα 550 ηλικιωμένων ατόμων.

Το 1983 το Υπουργείο Υγείας και Πρόνοιας επιχορηγεί το Ε.Κ.Κ.Ε. για την επεξεργασία 1.000 ερωτηματολογίων (Τεπέρογλου, 1985: 57-60). Η έρευνα αυτή εκδόθηκε το 1986 με τον τίτλο: «Ο θεσμός της Ανοικτής Προστασίας των Ηλικιωμένων στην Ελλάδα» με συγγραφείς τις Α. Αμνρά, Ε. Γεωργιάδη και Α. Τεπέρογλου (1986) και αποτελεί προληπτική έρευνα για τη λειτουργία του θεσμού. Στην έρευνα προτείνονται μελέτες κοινότητας και ανίχνευσης αναγκών στο κάθε ΚΑΠΗ με βάση την επιτέλεση του σκοπού του, εφόσον λειτουργεί με προδιαγραφές κοινωνικής υπηρεσίας. Αυτό σημαίνει ότι θα πρέπει να εφαρμόζονται μέθοδοι αξιολόγησης με βάση τις ανάγκες και τις ιδιαιτερότητες των ηλικιωμένων της κάθε περιοχής. Επιπλέον συνιστάται έλεγχος σχετικά με τη συμμετοχή των ίδιων των ηλικιωμένων στη διαμόρφωση των προγραμμάτων του κάθε ΚΑΠΗ.

Σχετικά με την αναγκαιότητα περισσότερης έρευνας για τους ηλικιωμένους, η έρευνα των Τσαούση και Χατζηγιάννη (1990) διαπιστώνει ότι οι ηλικιωμένοι δεν είναι δραστηριοποιημένοι ακριβώς επειδή δεν πραγματοποιείται έρευνα για τις συγκεκριμένες ανάγκες των ηλικιωμένων κάθε περιοχής, ώστε τα προγράμματα να είναι προσαρμοσμένα σ'αυτές και να τους κινούν το ενδιαφέρον για συμμετοχή.

Με τους ηλικιωμένους της περιοχής των Αθηνών αποκλειστικά, ασχολείται η έρευνα της Ε. Pitsiou στο πλαίσιο του Ε.Κ.Κ.Ε. (Pitsiou, 1986).

Έρευνα με στόχο τη διερεύνηση των απόψεων των ίδιων των ηλικιωμένων για τα προγράμματα των ΚΑΠΗ διεξήχθη στα μέλη των ΚΑΠΗ από την Α. Τεπέρογλου με τίτλο: «Αξιολόγηση της Προσφοράς των Κέντρων Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων» το 1990.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν από τη μελέτη αυτών των ερευνών σχετίζονται άμεσα με τα χαρακτηριστικά της ομάδας των ηλικιωμένων, την οποία εξυπηρετεί ο θεσμός. Κατά την Τεπέρογλου, «ο θεσμός εξυπηρετεί τους υγιείς αυτοεξυπηρετούμενους ηλικιωμένους οι οποίοι σε μεγάλο ποσοστό δεν διαβιούν μόνοι» (Τεπέρογλου, 1993: 293-300). Χρειάζεται, επομένως, επέκταση των παρεχόμενων υπηρεσιών και σε ηλικιωμένους που ζουν μόνοι, δεν είναι αυτοεξυπηρετούμενοι και έχουν μειωμένη κινητικότητα λόγω ειδικών αναγκών. Αυτές τις ανάγκες έρχεται να καλύψει το πρόγραμμα «Βοήθεια στο Σπίτι», που όχι χωρίς δυσκολίες αναφορικά με τη χρηματοδότηση αλλά και τη συνεργασία με υφιστάμενες δομές, εφαρμόζεται σε αρκετούς δήμους της χώρας.

2. Η έρευνα

2.1. Αντικείμενο και στόχοι της έρευνας

Αντικείμενο της παρούσας έρευνας είναι η καταγραφή των προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης για άτομα της Τρίτης Ηλικίας. Στόχος της έρευνας είναι η όσο το δυνατόν πληρέστερη παρουσίαση προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης στην Ελλάδα με έμφαση τόσο στην ποικιλία όσο και στη διάρκειά τους. Επειδή στην Ελλάδα δεν έχει πραγματοποιηθεί ανάλογη έρευνα, δεν έχουν

καταγραφεί συστηματικά προγράμματα που ενδεχομένως να έχουν υλοποιηθεί μαζί, ή σε μεμονωμένες περιπτώσεις.

Επιμέρους στόχοι της έρευνας αποτελούν η περιγραφή του θεσμικού πλαισίου όπου αναπτύσσονται παρόμοιες πρωτοβουλίες και η παρουσίαση θεμάτων που σχετίζονται με το συντονισμό-εμπύκωση των προγραμμάτων καθώς επίσης και με την ειδίκευση των συντονιστών.

2.2. Μέθοδος της έρευνας

Η έλλειψη προηγούμενης καταγραφής προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης για την Τρίτη Ηλικία επέβαλε την αξιοποίηση όλων των πηγών που παρείχαν πληροφορίες σχετικά με τα προγράμματα τα οποία έχουν κατά καιρούς υλοποιηθεί από διάφορους φορείς. Ως εκ τούτου, η μεθοδολογία που επιλέχθηκε εξασφάλισε τη πληρέστερη συλλογή στοιχείων, ιδιαίτερα με τη συμπληρωματικότητα μεθόδων και τεχνικών. Η έρευνα διεξήχθη με τρεις διαφορετικές μεθόδους:

Α) Συνεντεύξεις με εμπειρογνώμονες (συνολικά πέντε (5) με τη μέθοδο της χιονοστιβάδας).

Β) Συλλογή στοιχείων από υλικό αρχείου σχετικά με τη δράση των ΚΑΠΗ της χώρας από την έναρξη της λειτουργίας τους έως το 1996. Το αρχείο περιλαμβάνει εκθέσεις (απολογισμούς) και υλικό από τη δράση 25 ΚΑΠΗ από την έναρξη της λειτουργίας τους (η οποία διαφέρει ανά ΚΑΠΗ) ως το 1996. Το αρχείο δημιουργήθηκε από τις εργασίες φοιτητών του τμήματος Κοινωνικής Εργασίας του Τ.Ε.Ι. Αθήνας στο πλαίσιο του μαθήματος Κοινωνική Έρευνα (Εαρινό εξάμηνο 1996) με υπεύθυνη καθηγήτρια την Α. Αμνρά, σημερινή πρόεδρο της «Κοινωνικής Συμμετοχής».

Γ) Έρευνα πεδίου σε ΚΑΠΗ της χώρας για την περιγραφή των προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης κατά τα τελευταία πέντε (5) χρόνια. Η έρευνα διεξήχθη με ερωτηματολόγια που εστάλησαν με το ταχυδρομείο, κατά την περίοδο 12/10 – 15/11/2005 σε όλη τη χώρα, σε αντιπροσωπευτικό δείγμα 37 ΚΑΠΗ. Το ερωτηματολόγιο σχεδιάστηκε με βάση την υλοποίηση προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης την τελευταία πενταετία, την ειδικότητα (ή επιπλέον εκπαίδευση) του/της υπεύθυνου για το συντονισμό ή την εμπύκωση, τη συνεργασία με επαγγελματίες εκτός των εργαζόμενων στη δομή και τους πιθανούς λόγους για τους οποίους δεν έχουν υλοποιηθεί ανάλογα προγράμματα. Το ερωτηματολόγιο περιελάμβανε 5 ερωτήσεις, κλειστές και ανοιχτές, όπου ζητήθηκε η περιγραφή των προγραμμάτων αναλυτικά, οι ειδικότητες και η εκπαίδευση των συντονιστών-εκπαιδευτών, καθώς και οι λόγοι μη ανάπτυξης προγραμμάτων. Το δείγμα αυτής της φάσης προήλθε από τον κατάλογο των ΚΑΠΗ της χώρας του ΥΠ.ΕΣ.Δ.Α. Έγινε προσπάθεια ανάλογης εκπροσώπησης της περιφέρειας και χρησιμοποιήθηκαν μονές και διπλές αντικαταστάσεις αρμοδίων για τις απαντήσεις, προκειμένου να εξασφαλιστεί συγκέντρωση αρκετών ερωτηματολογίων. Απαντήθηκαν συνολικά 17 ερωτηματολόγια.

2.3. Ερευνητικές δυσχέρειες

Δυσχέρειες σημειώθηκαν κατά τη δεύτερη φάση της έρευνας αναφορικά με το

υλικό καθώς σε αυτό συμπεριλαμβάνονταν και άλλες δραστηριότητες των ΚΑΠΗ, οι οποίες αποτυπώνονταν με διαφορετικούς τρόπους (απολογισμοί, εκθέσεις υπευθύνων, ενημερωτικά φυλλάδια κ.λπ.). Επιπλέον, το υλικό παρουσίαζε πολλές διαφοροποιήσεις που συνδέονταν με τον τρόπο συλλογής του. Επομένως, το υλικό δεν επέτρεψε την πλήρη επεξεργασία του με την ανάλογη κατηγοριοποίηση των προγραμμάτων.

Κατά τη διεξαγωγή της έρευνας πεδίου, συμπληρώθηκε μικρός αριθμός ερωτηματολογίων, με αποτέλεσμα το δείγμα να μη θεωρείται αντιπροσωπευτικό. Επίσης, η συμπλήρωση των ερωτηματολογίων από επαγγελματίες και δημοτικούς συμβούλους διαμορφώνει μεγάλη ποικιλία απόψεων ιδιαίτερα στην ανοιχτή ερώτηση σχετικά με το λόγο μη λειτουργίας ανάλογων προγραμμάτων.

3.1. Προγράμματα από τις συνεντεύξεις με εμπειρογνώμονες

Παρατίθενται αναλυτικά τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης ηλικιωμένων όπως αναφέρθηκαν από τους εμπειρογνώμονες πληροφορητές και από τη μελέτη σχετικού έντυπου υλικού για τα συγκεκριμένα προγράμματα.

- Πρόγραμμα με τίτλο «Ξαναφτιάχνω τα παιχνίδια των παιδικών μου χρόνων» που υλοποιήθηκε στο πλαίσιο πανελλήνιου διαγωνισμού μεταξύ των μελών όλων των ΚΑΠΗ της χώρας το 1990. Η πρωτοβουλία ξεκίνησε από το ΚΑΠΗ του Ν. Κόσμου (περιοχή του Δήμου Αθηναίων) και τέθηκε υπό την αιγίδα του Υπουργείου Υγείας και Πρόνοιας. Οι ηλικιωμένοι-μέλη των ΚΑΠΗ «ξανάφτιαξαν» παιχνίδια με τα οποία εκείνοι έπαιζαν ως παιδιά, παρουσιάζοντας την προσωπικότητα του δημιουργού και συγχρόνως το ελληνικό λαϊκό παιχνίδι. Το πρόγραμμα ήταν «αποτέλεσμα μακρόχρονης υποστηρικτικού τύπου προσέγγισης του ηλικιωμένου από κοινωνικούς λειτουργούς και άλλα στελέχη της διεπιστημονικής ομάδας των Κέντρων Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων με ενθάρρυνση, καθοδήγηση και εμπύχωση» (Βυθούλκα-Καλλιγέρη, 1993: 9). Τα παιχνίδια συγκεντρώθηκαν με ευθύνη της κοινωνικής λειτουργού του ΚΑΠΗ του Ν. Κόσμου Π. Βυθούλκα. Η συλλογή έδωσε την αφορμή για τη δημιουργία επαφών ανάμεσα στα ΚΑΠΗ, φιλοξενήθηκε σε πολλούς εκθεσιακούς χώρους και προσέφερε υλικό για τη μελέτη του παιχνιδιού από ειδικούς επιστήμονες. Η πρώτη έκθεση πραγματοποιήθηκε στο Εθνικό Μουσείο Λαϊκής Τέχνης και Παράδοσης των Παρισίων τον Οκτώβριο του 1991 στο πλαίσιο του εορτασμού του «Οκτώβριο των ηλικιωμένων» με πρόσκληση από την Κίνηση Flamboyance. Το πρόγραμμα πήρε διαστάσεις διαπολιτισμικής επικοινωνίας. Παράλληλα, λειτούργησαν εργαστήρια κατασκευής παιχνιδιών από Γάλλους ηλικιωμένους μαζί με τα παιδιά των πρώτων τάξεων του δημοτικού σχολείου στο χώρο του σχολείου. Επίσης, η συλλογή φιλοξενήθηκε στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων το 1993, στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους των Ηλικιωμένων και της Αλληλεγγύης μεταξύ των Γενεών.
- Πρόγραμμα με τίτλο «Ένα παιδί μεγαλώνει από αναμνήσεις του παππού και της γιαγιάς». Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε το 1993 από την «Κοινωνική Συμμετοχή» σε συνεργασία με ΚΑΠΗ της Β. Ελλάδος και αφορούσε στη

συλλογή υλικού για τη ζωή του παιδιού από τις αρχές του αιώνα μας έως το 1950. Η πρωτοβουλία εντάχθηκε στο πρόγραμμα: «Λαογραφία και Παράδοση» που εφάρμοσε η «Κοινωνική Συμμετοχή» «με την πεποίθηση ότι η αποθησαύριση του τεράστιου εμπειρικού πλούτου των ηλικιωμένων και η μετάδοση των ανεκτίμητων αυτών πληροφοριών θα συμβάλουν στην κατανόηση του παρελθόντος και στη διατήρηση των παραδόσεων» (Αργυριάδη, 1993: 7). Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε με τη συνεργασία των επαγγελματιών των ΚΑΠΗ και το υλικό που συγκεντρώθηκε παρουσιάστηκε σε έκθεση που οργανώθηκε παράλληλα με το 1^ο συνέδριο της «Κοινωνικής Συμμετοχής» στη Θεσ/νίκη στο πλαίσιο του Έτους των Ηλικιωμένων και της Αλληλεγγύης μεταξύ των Γενεών με τη στήριξη της 5^{ης} Γενικής Διεύθυνσης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων.

- Στο πλαίσιο του παραπάνω προγράμματος υλοποιήθηκε το πρόγραμμα «Γάμος» όπου με τη βοήθεια κοινωνικών λειτουργών και εργοθεραπευτών των ΚΑΠΗ συγκεντρώθηκε υλικό για το γάμο από διάφορες περιοχές της χώρας (μαρτυρίες, φωτογραφίες, χρηστικά αντικείμενα κ.λπ.) που διευκόλυνε την αναβίωση εθίμων σχετικών με το γάμο από τους ίδιους τους ηλικιωμένους-μέλη των ΚΑΠΗ. Ο Μακεδονικός Γάμος παρουσιάστηκε στο 1^ο συνέδριο της Κοινωνικής Συμμετοχής (Θεσ/νίκη, 6-7/11/1993) και στην Αθήνα την επόμενη χρονιά. Οι παραδοσιακές φορεσιές που χρησιμοποιήθηκαν για την αναβίωση των εθίμων του γάμου κινήθηκαν από τις γυναίκες του ΚΑΠΗ Πυλίας (μικρή πόλη της περιοχής της Μακεδονίας). Το πρόγραμμα έδωσε αφορμή για τη διδασκαλία παραδοσιακών χορών από τους ηλικιωμένους σε νεώτερους και για τη συγκέντρωση, καθώς και την καταγραφή, υλικού σχετικά με συνταγές, βότανα και παροιμίες. Βασική αφετηρία του σχεδιασμού των προγραμμάτων που αναφέρθηκαν αποτελεί ο στόχος για ενεργοποίηση των μελών των ΚΑΠΗ σε συνδυασμό με την καταγραφή παραδοσιακού υλικού και την αξιοποίησή του από τις επόμενες γενιές.
- Πρόγραμμα θεατρικής πράξης στα ΚΑΠΗ Μεγάρων και Ν. Κόσμου (περιοχές στην Αττική). Το πρόγραμμα υλοποιήθηκε στο πλαίσιο του μετεκπαιδευτικού προγράμματος στελεχών του ΚΑΠΗ σε συνεργασία με την «Κοινωνική Συμμετοχή» και υπό την εποπτεία του υπεύθυνου του προγράμματος του ΚΑΠΗ Μεγάρων κοιν. λειτουργού-ψυχολόγου Σπ. Σούντη. Η ομάδα των ηλικιωμένων σε συνεργασία με τον ειδικό επαγγελματία του χώρου εργάστηκε για την επιλογή του θέματος και οργάνωσαν τη δομή των διαλόγων και την παράσταση (ρόλοι κ.λπ.). Το θέμα που, με διαφορετικές αποχρώσεις, απασχολούσε τους ηλικιωμένους και των δυο περιοχών ήταν το πρόβλημα του πατρικού σπιτιού που έπρεπε (ή δεν έπρεπε) να πωληθεί για χάρη των παιδιών των ηλικιωμένων. Η διεργασία της ομάδας οδήγησε σε παράσταση του έργου με κοινό τους εκπαιδευόμενους επαγγελματίες. Οι επαγγελματίες που εργάστηκαν για τη διεργασία της ομάδας των ηλικιωμένων είχαν εποπτεία -στο πλαίσιο του προγράμματος- από εξωτερικό επόπτη με εκπαίδευση και εμπειρία στην ομαδική ανάλυση (Σανιδόπουλος & Σούντης, 1991).
- Στο Α' ΚΑΠΗ Ηλιούπολης Αττικής δημιουργήθηκε με πρωτοβουλία της κοι-

νωνικής λειτουργού ομάδα γυναικών με στόχο την κάλυψη προσωπικών αναγκών των μελών της ομάδας όπως κινητοποίηση, κοινωνικότητα, αποφόρτιση, διαχείριση πένθους, δημιουργία φιλίας με άλλα μέλη του ΚΑΠΗ. Κοινά σημεία αναφοράς των μελών ήταν η απώλεια συντρόφου μετά από μακροχρόνια ασθένεια και το γεγονός ότι οι γυναίκες είχαν την αποκλειστική φροντίδα. Κοινά ενδιαφέροντα ήταν το κέντημα και το πλέξιμο. Η ομάδα συναντιώνταν μία φορά την εβδομάδα για δύο ώρες και γινόταν ανταλλαγή γνώσεων, χωρίς την παρουσία ειδικού εκπαιδευτή, αλλά με το συντονισμό της κοινωνικής λειτουργού. Τα μέλη αποφάσιζαν σχετικά με τα έργα που θα δημιουργούσαν, την αγορά υλικών και τη διαχείριση του πρακτικού μέρους των δραστηριοτήτων και των αναγκών τους. Η ομάδα ξεκίνησε με έξι μέλη το 1996 και λειτούργησε για τρία χρόνια με αυτή τη σύνθεση. Στην πορεία προστέθηκαν νέα μέλη με αποτέλεσμα να φτάσουν τα είκοσι πέντε και να διευρυνθεί το τμήμα χειροτεχνίας του ΚΑΠΗ. Το πρόγραμμα εξελίχθηκε σε ευρύτερη ομάδα εργαστηρίου στο πλαίσιο του τμήματος εργοθεραπείας και λειτουργεί έως σήμερα. Ο συντονισμός της ομάδας από την κοινωνική λειτουργό σταμάτησε όταν τα μέλη που αποτελούσαν τον πυρήνα της ομάδας ξεπέρασαν τις προσωπικές τους δυσκολίες, πήραν ρόλους ηγεσίας στην ομάδα και, παράλληλα, αυξήθηκε ο αριθμός των συμμετεχόντων με αποκλειστικό κίνητρο τη δραστηριοποίηση. Τότε, ανέλαβε το συντονισμό η εργοθεραπεύτρια. Σύμφωνα με την κοινωνική λειτουργό, Μ. Πανταλέων, η οποία εργαζόταν επί δεκαπενταετία στο ΚΑΠΗ πριν την έναρξη του συγκεκριμένου προγράμματος, «η δραστηριότητα βοήθησε τα μέλη να κινητοποιηθούν, να ενταχθούν στο χώρο του ΚΑΠΗ και να δημιουργήσουν φιλίες μεταξύ τους. Οι σχέσεις τους επεκτάθηκαν έξω από τα όρια του ΚΑΠΗ, στην κοινότητα, με επισκέψεις και κοινές εξόδους, ενώ κατάφεραν με το έργο τους να παρακινήσουν και άλλα μέλη να ενταχθούν στην ομάδα. Κατάφεραν να ξεπεράσουν τις προσωπικές τους φορτίσεις, να διαχειριστούν το πένθος και να βγούν από τη θλίψη τους καθώς το «μοίρασμα» μέσα από την ομαδική δουλειά ήταν ευεργετικό». Αναφορικά με το ρόλο της, η κοινωνική λειτουργός σημειώνει ότι συντόνιζε την επικοινωνία, τις συζητήσεις τους λαμβάνοντας υπόψη το συναισθηματικό κλίμα των σχέσεων τους. Η παρουσία της συνέβαλε ουσιαστικά στην αποφόρτιση των συναισθημάτων τους και στην επανατροφοδότησή τους.

- Τέλος, ο Δήμος Αθηναίων και ειδικότερα το Κέντρο Απασχόλησης και Επιχειρηματικότητας (Κ.Α.Ε.), στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Μνήμη και Παράδοση» για την κινητικότητα των ηλικιωμένων, υλοποίησε το 2004 πρόγραμμα με διακρατική συνεργασία (Γερμανία, Ιταλία, Ιρλανδία, Ελλάδα) όπου 32 ηλικιωμένοι τεχνίτες αντάλλαξαν τεχνικές για επαγγελματικές δραστηριότητες όπως κατασκευή κεραμικών, μουσικών οργάνων, υφαντική, ξυλογλυπτική και συναφή επαγγέλματα που χάνονται, καθώς αλλάζουν οι τρόποι παραγωγής. Το πρόγραμμα παρακολούθησε στην Ελλάδα μια ομάδα νέων τεχνιτών με στόχο τη μεταφορά τεχνογνωσίας στη νέα γενιά.

3.2. Προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης ηλικιωμένων από το υλικό αρχείου με τις δραστηριότητες των ΚΑΠΗ (ίδρυση – 1996)

Αναφέρονται τα προγράμματα όπως περιγράφονται στο υλικό αρχείου που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της καταγραφής του έργου των ΚΑΠΗ με αφορμή το μάθημα της Κοινωνικής Έρευνας στο ΤΕΙ Αθήνας.

- 1991: α) διαγωνισμός μεταξύ των μελών για το καλύτερο ανθισμένο μπαλκόνι (σε συνεργασία με το Γαλλικό Υπουργείο Πολιτισμού), β) διαγωνισμός γλυκού, γ) κατασκευές καπέλων ζαχαροπλαστικής, χριστουγεννιάτικης κάρτας και λαμπάδας στο πλαίσιο της ομάδας χειροτεχνίας.
1995: Στο πλαίσιο του 4^{ου} έτους Νεολαίας και σε συνεργασία με το 4ο Δημοτικό Σχολείο θεατρική παράσταση με το παραμύθι της Ζ. Σαρρή: «Το γαϊτανάκι της ζωής». Α' ΚΑΠΗ Κερατσινίου.
- 1991: Γυναίκες, μέλη του ΚΑΠΗ, κεντούν και πλέκουν εργόχειρα, τα εκθέτουν στις τοπικές εκδηλώσεις της πόλης και τα πωλούν διαθέτοντας τα έσοδα στο ΚΑΠΗ. ΚΑΠΗ Διδυμοτείχου.
- Πρόγραμμα κατασκευής χαρταετών με στόχο τη συνεργασία παιδικής και τρίτης ηλικίας. Τα παιδιά συνεργάζονται με τον παπού και τη γιαγιά στο σπίτι για την κατασκευή του χαρταετού και οι ηλικιωμένοι διδάσκουν στα παιδιά των δημοτικών σχολείων της κοινότητας τεχνικές κατασκευής. Β' ΚΑΠΗ Ελευσίνας.
- Ραδιοφωνική εκπομπή στο δημοτικό σταθμό με αφηγήσεις ηλικιωμένων. ΚΑΠΗ Πτολεμαΐδος.
- 1993: Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Το θέατρο και η Τρίτη Ηλικία» παράσταση με τίτλο: «Η Μανωλίτσα στην Αθήνα». Τον Μάρτιο '94 παρουσιάστηκε στο Πανεπιστήμιο της Ρώμης και τον Μάιο το πρόγραμμα παρουσιάστηκε σε Ευρωπαϊκό Συνέδριο που αφορούσε πρωτοπόρα προγράμματα για ηλικιωμένους (Φλωρεντία, 5-8/ 5/1994). Α' ΚΑΠΗ Ν. Ηρακλείου.
- Το 1987 ξεκίνησε από μια άτυπη ομάδα γυναικών-μελών του ΚΑΠΗ σε συνεργασία με την κοινωνική λειτουργό του ΚΑΠΗ η αναζήτηση για δημιουργική απασχόληση. Η γνωριμία με την τέχνη του κουκλοθεάτρου οδήγησε τα μέλη στην επιθυμία να υλοποιήσουν ένα πρόγραμμα κουκλοθεάτρου. Στο πρώτο στάδιο διαβάστηκαν έργα κουκλοθεάτρου, έγινε επιλογή του έργου και σχεδιάστηκε η σκηνή. Στο δεύτερο στάδιο μοιράστηκαν οι ρόλοι και οι υπευθυνότητες και κατασκευάστηκαν κούκλες και σκηνικά. Στη συνέχεια έγινε ενημέρωση σε σχολεία και φορείς σχετικά με τη δυνατότητα παράστασης κουκλοθεάτρου στους αντίστοιχους χώρους. Σε συνεργασία με τους μαθητές των δύο τελευταίων τάξεων δημοτικού σχολείου της περιοχής δημιουργήθηκε ομάδα με μαθητές η οποία, με τη βοήθεια της ομάδας κουκλοθεάτρου του ΚΑΠΗ, ανέβασε τη δική της παράσταση κουκλοθεάτρου. Στον απολογισμό του έτους 1991 έγινε συζήτηση με τα μέλη του ΚΑΠΗ με θέμα: «Κουκλοθέατρο, ένα πρόγραμμα πρότυπο για το ΚΑΠΗ. Ελάτε να το ξαναφτιάξουμε». Α' ΚΑΠΗ Νίκαιας.

- Έκδοση εφημερίδας με τίτλο: «Δεν παραιτούμαι» από τα μέλη του ΚΑΠΗ. Η έκδοση διεκόπη το 1993. ΚΑΠΗ Αγρινίου.
- Από το 1989 εκδίδεται εφημερίδα με τίτλο: «Όψιμα φτερουγίσματα». ΚΑΠΗ Ασκληπείου.⁷
- 1990: Το ΚΑΠΗ σε συνεργασία με το δημοτικό σχολείο της γειτονιάς υλοποίησε το πρόγραμμα: «Ζωγραφίζω και γράφω για τον παππού και τη γιαγιά» όπου τα παιδιά ζωγράφισαν και έγραψαν κείμενα στο σχολείο. Β' ΚΑΠΗ Νίκαιας.
- α) Ομάδα συγκέντρωσης παιδικών παιχνιδιών, αναμνήσεων και φωτογραφιών. Στόχος της ομάδας είναι να συγκεντρωθούν και να κατασκευαστούν παιδικά παιχνίδια των μελών του ΚΑΠΗ με τα οποία είχαν παίξει τα μέλη, να συγκεντρωθεί υλικό με έθιμα και την τοπική ιδιόλεκτο, φωτογραφικό υλικό και αναμνήσεις από τα παιδικά χρόνια των μελών του. Το υλικό βρίσκεται στο λαογραφικό μουσείο της Σκοπέλου.
- β) Ομάδα επικοινωνίας με τη νέα γενιά.
- γ) Ομάδα κατασκευής παραδοσιακών έργων η οποία φροντίζει για την αναπαλαίωση και κατασκευή διαφόρων εργαλείων καθημερινής ζωής.
- δ) Ομάδα εργόχειρου και κεντήματος με σκοπό τη σύσφιξη των σχέσεων εντός και εκτός ΚΑΠΗ. ΚΑΠΗ Σκοπέλου.
- Ομάδα ποίησης και ανάγνωσης ποιημάτων σε ποιητικές βραδιές που οργανώνονται στο ΚΑΠΗ Πρέβεζας.
- Πρόγραμμα για την καταγραφή της συλλογικής μνήμης από μέλη του ΚΑΠΗ με καταγωγή από την Ανατ. Θράκη και τα παράλια της Μ. Ασίας, οι οποίοι ήρθαν πρόσφυγες στην Ελλάδα το 1922. Συγκεντρώνονται τραγούδια, κάλαντα, ήθη, έθιμα και η χορωδία που έχει δημιουργηθεί τραγουδά τα κάλαντα και συνεργάζεται με τα δημοτικά σχολεία της περιοχής. Δ' ΚΑΠΗ Δήμου Θεσσαλονίκης.
- Πρόγραμμα παραμυθιού, 1987: διαγωνισμός παραμυθιού όπου τα μέλη λένε παραμύθια σε παιδιά στο χώρο του ΚΑΠΗ και έκδοση από το ΚΑΠΗ βιβλίου με τα παραμύθια αυτού του διαγωνισμού (1988). Στόχος του προγράμματος είναι «η μετάδοση του λαογραφικού πλούτου των προηγούμενων γενεών στους νεότερους».⁸ Β' ΚΑΠΗ Ελευσίνας.
- 1990: Στο πλαίσιο του Ευρωπαϊκού Έτους Ηλικιωμένων και Αλληλεγγύης των Γενεών το Β' ΚΑΠΗ Υμηπτού, σε συνεργασία με το Κέντρο Μέριμνας και Οικογένειας του Παιδιού, υλοποίησε πρόγραμμα για την επαφή ηλικιωμένων του ΚΑΠΗ με παιδιά του 2^{ου} νηπιαγωγείου του Δήμου. Στόχος του προγράμματος ήταν το ΚΑΠΗ να γίνει ένα Κέντρο Ανοικτής Προστασίας με την έννοια ότι οι ηλικιωμένοι παύουν να είναι μόνο παθητικοί αποδέκτες προγραμμάτων, αλλά μπορούν να αποκτήσουν ενεργό συμμετοχή και δράση στο πλαίσιο της κοινότητας. Η κοινότητα με τη σειρά της, γνωρίζ-

7. Δεν υπήρχαν στοιχεία σχετικά με τη διάρκεια.

8. Όπως αναφέρεται στο υλικό του αρχείου.

ζοντας τις δραστηριότητές τους, μπορεί να τους αντιμετωπίζει σαν ισότιμους πολίτες και όχι σαν απόμαχους της ζωής. Για το πρόγραμμα συνεργάστηκαν: η κοινωνική λειτουργός του ΚΑΠΗ, βρεφοκόμος, τρεις σπουδάστριες της σχολής βρεφοκομίας, παιδοψυχολόγος και θεατρολόγος. Η πρωτοβουλία ξεκίνησε από το Κέντρο Μέριμνας και Οικογένειας του Παιδιού και περιελάμβανε φάση προετοιμασίας και εξασφάλιση συνεργασίας. Για διάστημα δύο μηνών, ομάδα ηλικιωμένων του ΚΑΠΗ συζητούσε με την κοινωνική λειτουργό, τη θεατρολόγο και τη νηπιοβρεφοκόμο για τα παιδικά τους χρόνια. Στη συνέχεια, η θεατρολόγος εργάστηκε με τα παιδιά για την παράσταση των παιδιών με θέμα τα παιδικά χρόνια των ηλικιωμένων. Παράλληλα, άρχισαν οι επισκέψεις των ηλικιωμένων στο νηπιαγωγείο ανά ζεύγη διαφορετικού φύλου -με μέριμνα ώστε να ενταχθούν διαφορετικοί τύποι προσωπικοτήτων- στο πλαίσιο εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων. Επιπλέον, πραγματοποιήθηκαν στο νηπιαγωγείο δραστηριότητες με τη συμμετοχή των γονιών και πολιτιστικές εκδηλώσεις για ολοκλήρωση την κοινότητα (έθιμα και γιορτές). Β_ ΚΑΠΗ Υμηπτού.

- 1994: Ομάδα ανθοκομίας για τον καλλωπισμό του Ιδρύματος Χρόνιων Παθήσεων στην περιοχή Σκαρामαγκά, το οποίο φιλοξενεί παιδιά με ειδικές ανάγκες. Η ομάδα συνεργάζεται με τον γεωπόνο του Δήμου για το σχεδιασμό της δεντροφύτευσης και με τα ίδια τα παιδιά για τις διάφορες εργασίες. Η ομάδα και η λειτουργία της προέκυψε από την ευαισθητοποίηση των μελών για το Ίδρυμα και τα παιδιά, μετά από μια παράσταση της θεατρικής ομάδας του ΚΑΠΗ στους χώρους του ιδρύματος. Β' ΚΑΠΗ Αγ. Αναργύρων.
- Ομάδα κατασκευής φιγούρας για παράσταση καραγκιόζη. Α' ΚΑΠΗ Ευόσμου Θεσ/νίκης.
- Ομάδα κατασκευής πάνινων ζώων (χειροτεχνία). ΚΑΠΗ Ομίλου Εθελοντών Ν. Κόσμου.
- Ομάδα κουκλοθεάτρου και ομάδα εργαστηρίου με εκπαιδευτή από τη ΝΕΛΕ ΚΑΠΗ Αγ. Δημητρίου Αττικής.
- Ομάδα δημοσιογραφίας με διάρκεια λειτουργίας τρία χρόνια και ομάδα χειροτεχνίας (χαλκογραφία, ζωγραφική, κέντημα, πλέξιμο). Α' ΚΑΠΗ Ηλιούπολης.
- Έκδοση εφημερίδας «Η ΧΙΑΚΗ ΤΡΙΤΗ ΗΛΙΚΙΑ». ΚΑΠΗ Χίου.
- Ομάδα θεάτρου και ομάδα δημοσιογραφίας με έκδοση της εφημερίδας «ΚΑΛΛΙΘΙΩΤΙΚΑ ΚΑΠΗ».
- Από το 1992 το ΚΑΠΗ συνεργάστηκε με ιδιωτικό κέντρο προσχολικής ηλικίας με στόχο την επικοινωνία της παιδικής με την τρίτη ηλικία και οργάνωση κοινής εκδήλωσης τα Χριστούγεννα. ΚΑΠΗ ΚΑΛΛΙΘΕΑΣ.
- Ομάδα δημοσιογραφίας, χειροτεχνίας και θεάτρου. ΚΑΠΗ Λεχαινών.
- 1996: Έκθεση χειροτεχνίας. ΚΑΠΗ Καισαριανής.
- 1984-1988: Ομάδα θεάτρου: δόθηκαν τρεις θεατρικές παραστάσεις. ΚΑΠΗ Ν. Ιωνίας

- Πρόγραμμα επικοινωνίας των γενεών: Συνεργασία ΚΑΠΗ με δημοτικό παιδικό σταθμό όπου ηλικιωμένες γυναίκες-μέλη του ΚΑΠΗ επισκέπτονταν τον παιδικό σταθμό και αφηγούνταν παραμύθια στα παιδιά ή τα παιδιά επισκέπτονταν το ΚΑΠΗ.
Επίσης, για ένα χρόνο γίνονταν δύο φορές την εβδομάδα προβολές και διαλέξεις σε παιδιά του δημοτικού σχολείου της περιοχής με στόχο την εξοικείωσή τους με το ΚΑΠΗ και τους ηλικιωμένους. ΚΑΠΗ Ζωγράφου.

3.3. Προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης ηλικιωμένων από την έρευνα πεδίου

Σε γενικές γραμμές, τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης που υλοποιούνται την τελευταία πενταετία στο πλαίσιο του θεσμού των ΚΑΠΗ αφορούν κυρίως θεατρικές ομάδες, ομάδες γυμναστικής και χορού (παραδοσιακών και ευρωπαϊκών ή λατίν), χορωδίες, ομάδες χειροτεχνίας, μαγειρικής-ζαχαροπλαστικής, ζωγραφικής και δημοσιογραφίας.

Αναλυτικά αναφέρθηκε η λειτουργία των εξής ομάδων: Ομάδα θεάτρου (7 αναφορές), ομάδα χορωδίας (10 αναφορές), ομάδα χειροτεχνίας (9 αναφορές), ομάδα γυμναστικής (8 αναφορές), ομάδα χορού (12 αναφορές) και τέλος ομάδα μαγειρικής-ζαχαροπλαστικής και συγκέντρωσης συνταγών (4 αναφορές).

Επιπλέον, αναφέρθηκαν: μαθήματα αγιογραφίας (1 αναφορά), ομάδα ξυλουργείου (1 αναφορά), ζωγραφικής (1 αναφορά), ραπτικής (1 αναφορά), ιστορίας (1 αναφορά), επιτραπέζιων παιχνιδιών (1 αναφορά), κατασκευής παραδοσιακών παιχνιδιών (1 αναφορά). Τέλος, ομάδα εργόχειρου (1 αναφορά) όπου οι γυναίκες κεντούν με το βελονάκι και πωλούν τα εργόχειρά τους σε έκθεση που οργανώνει το ΚΑΠΗ και προσφέρουν τα έσοδα στον οργανισμό. Επίσης, οι ομάδες δημοσιογραφίας και συγγραφής (5 αναφορές) παρέχουν τη δυνατότητα στους ηλικιωμένους όχι μόνο να γράφουν στον τοπικό τύπο, αλλά και να εκδίδουν την εφημερίδα του ΚΑΠΗ στο οποίο συμμετέχουν. Σημειώνουμε επίσης την ομάδα παρουσίασης βιβλίων σε μία περίπτωση. Σε δύο ερωτηματολόγια αναφέρθηκαν εκδόσεις βιβλίων από τα ΚΑΠΗ λαογραφικού κυρίως υλικού που συγκεντρώνεται από τους ηλικιωμένους με την επιμέλεια του/της κοινωνικού/ής λειτουργού.

Οι λόγοι για τους οποίους δεν πραγματοποιούνται ανάλογα προγράμματα, όπου σημειώθηκε, είναι κυρίως οικονομικοί και συνδέονται με την μη πρόσληψη κατάλληλου προσωπικού. Σε αρκετές περιπτώσεις τα προγράμματα υλοποιούνται από άνεργους επαγγελματίες που προωθούνται στους συγκεκριμένους φορείς από τα γραφεία του Ο.Α.Ε.Δ. στο πλαίσιο προγραμμάτων απόκτησης επαγγελματικής εμπειρίας (stage). Όπως είναι αναμενόμενο, τα προγράμματα διακόπτονται όταν λήγει η σύμβαση εργασίας και η επιδότηση της θέσης από τον Ο.Α.Ε.Δ. Είναι ενδιαφέρον ότι σε ένα ερωτηματολόγιο αναφέρεται ότι δεν ε γνώριζαν την ύπαρξη προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης, προφανώς λόγω της έλλειψης κατάλληλου επιστημονικού προσωπικού.

Όσον αφορά τους υπεύθυνους των ομάδων παρατηρείται μεγάλη ποικιλία ως προς την εκπαίδευσή τους και την εργασιακή τους σχέση με τον φορέα. Συγκεκριμένα, σε πολλές περιπτώσεις κοινωνικός λειτουργός εργαζόμενος στο ΚΑΠΗ είναι

υπεύθυνος αρκετών ομάδων, οι εργοθεραπευτές (ή φυσικοθεραπευτές) που είναι επίσης εργαζόμενοι με πλήρη απασχόληση αναλαμβάνουν το συντονισμό των ομάδων χειροτεχνίας, γυμναστικής και χορού, ενώ χρησιμοποιούνται εξωτερικοί συνεργάτες, επαγγελματίες ή μη, που εργάζονται με αμοιβή ή εθελοντικά για τις χορωδίες, τις ομάδες γυμναστικής και τις θεατρικές παραστάσεις. Αναλυτικά, στα διάφορα προγράμματα απασχολούνται, βάσει των απαντήσεων, 18 επαγγελματίες, 5 ερασιτέχνες με αμοιβή και 2 εθελοντές.

4. Συμπεράσματα

Με δεδομένη την ύπαρξη διαφορετικών φορέων στο πλαίσιο των οποίων υλοποιούνται ανάλογα προγράμματα (ΚΑΠΗ, Λέσχες Φιλίας Δήμου Αθηναίων, μη κερδοσκοπικές οργανώσεις κ.λπ.), η καταγραφή που επιχειρήθηκε είναι πιθανό να μην συμπεριέλαβε πρωτοβουλίες που η μεθοδολογία της συγκεκριμένης έρευνας προσπάθησε να συγκεντρώσει. Επομένως, η παρούσα έρευνα στοχεύει στο να καλύψει το κενό που υπήρχε σε επίπεδο καταγραφής ανάλογων προγραμμάτων και να συμβάλει στην ανάπτυξη επιστημονικού διαλόγου σχετικά με την αναγκαιότητα αποτύπωσής τους σε τακτά χρονικά διαστήματα και αξιολόγησής τους για τον περαιτέρω σχεδιασμό.

Από την έρευνα προκύπτει *ποικιλία προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης αναφορικά με τις δραστηριότητες, τη χρονική έκταση και τη δημοσιότητα*. Παρατηρήθηκε πληθώρα προγραμμάτων που σχετίζονται με το λόγο [προφορικό (αφηγήσεις παραμυθιών) και γραπτό (ποίηση, λογοτεχνία, αρθρογραφία, έκδοση εφημερίδας)], το σώμα (εκμάθηση χορών), το θέατρο (θεατρικές παραστάσεις βασισμένες σε θεατρικά έργα: α) θεατρικών συγγραφέων, ή β) των ίδιων των συμμετεχόντων), τις κατασκευές (παιδικά παιχνίδια, κέντημα, ανθοκομία, χαρταετοί)].

Αξίζει να σημειωθεί ότι όλα τα προγράμματα υλοποιήθηκαν και υλοποιούνται σε *πλαίσιο ομάδας με την παρουσία συντονιστή ή εκπαιδευτή*. Επίσης, αρκετά προγράμματα προβλέπουν τη συμμετοχή του φορέα στην κοινότητα με στόχο την επικοινωνία και την πρόληψη του «ηλικιακού ρατσισμού και αποκλεισμού».

Ιδιαίτερη ώθηση στο σχεδιασμό και την υλοποίηση σχετικών προγραμμάτων προσέδωσε ο εορτασμός του Ευρωπαϊκού Έτους των Ηλικιωμένων και της Αλληλεγγύης μεταξύ των Γενεών (1993). Στο πλαίσιο αυτού του εορτασμού αναπτύχθηκαν πρωτοβουλίες με στόχο την επικοινωνία των ΚΑΠΗ κυρίως με σχολεία ή/και παιδικούς σταθμούς της κοινότητας. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της προσπάθειας ήταν η συλλογή λαογραφικού υλικού από τους ηλικιωμένους για τις νεότερες γενιές σε κλίμα προσφοράς και διαφύλαξης της παράδοσης και των «παραδοσιακών» αξιών. Η ανάκληση αναμνήσεων και βιωμάτων με αφορμή τα προγράμματα αυτά λειτουργούσε υποστηρικτικά για μια ηλικιακή ομάδα που με δεδομένες τις ραγδαίες αλλαγές στη χώρα σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο, έμοιαζε να εκπροσωπεί αξίες και συμπεριφορές «παρωχημένες», οι οποίες θα μπορούσαν να λειτουργήσουν ως αφορμές περιθωριοποίησης.

Η έρευνα κατέδειξε επίσης *διαφοροποιήσεις σχετικά με τα αντικείμενα των προγραμμάτων ανάμεσα στις δύο περιόδους που εντελώς σχηματικά εμφανίζονται στην έρευνα: δηλαδή πριν το 1996 και κατά την τελευταία πενταετία*. Αναλυτικά, ενώ κατά την πρώτη περίοδο το κύριο χαρακτηριστικό των προγραμμάτων ήταν η συμμετοχή και

το μοίρασμα βιωμένης εμπειρίας στο πλαίσιο της συμμετοχής στο κοινωνικό γίνεσθαι, όπως περιγράφηκε ανωτέρω, στα προγράμματα της νεότερης περιόδου κυριαρχεί η αξιοποίηση παρεχόμενων υπηρεσιών (εκμάθηση χορών, χορωδία, γυμναστική κ.λπ.) με ειδικό εκπαιδευτή και το ενδιαφέρον επικεντρώνεται στην ανάγκη των σύγχρονων ηλικιωμένων να διευρύνουν τις γνώσεις τους σε νέους τομείς, ή να βελτιώνουν τεχνικές και ικανότητες σε πεδία δημιουργικής έκφρασης και επικοινωνίας. *Με δεδομένο ότι το δείγμα δεν θεωρείται αντιπροσωπευτικό, η τάση που παρατηρείται χρειάζεται περαιτέρω διερεύνηση* με στόχο την ανίχνευση αναγκών και το σχεδιασμό.

5. Προτάσεις

Η διατύπωση προτάσεων αναφορικά με τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης για την Τρίτη Ηλικία προϋποθέτει την αναγνώριση της σημασίας τους τόσο για τη συμμετοχή των ηλικιωμένων στην κοινωνία ως ενεργών πολιτών, όσο και για τη συμβολή τους στην πρωτογενή πρόληψη. Οι προτάσεις που ακολουθούν σχετίζονται αφενός με την περαιτέρω έρευνα, αφετέρου με την εφαρμογή των ίδιων των προγραμμάτων.

Γενικά, προτείνεται η οργάνωση ενός *συστήματος καταγραφής σχετικών προγραμμάτων σε όλους τους φορείς που εμπλέκονται με την παροχή υπηρεσιών στην Τρίτη Ηλικία*. Συγκεκριμένα θα πρέπει να συμπεριλαμβάνονται υπηρεσίες πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας φροντίδας καθώς και φορείς που παρέχουν θεραπεία και αποκατάσταση (π.χ. υπηρεσίες εργοθεραπείας, φυσιοθεραπείας και αποκατάστασης). Το σύστημα καταγραφής θα δύναται να παρέχει πληροφορίες σχετικά με τη δημιουργία ανάλογων προγραμμάτων και θα επιτρέπει τη διάχυσή τους σε φορείς και υπηρεσίες.

Με βάση τις διαπιστώσεις της έρευνας, *τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης για την Τρίτη Ηλικία μοιάζει να χρειάζεται να ενταχθούν, εν μέρει, στο πλαίσιο της δια βίου μάθησης (life-long learning)*. Με τον όρο *δια βίου μάθηση* εννοούμε κάθε δραστηριότητα μάθησης στην οποία συμμετέχουν ενήλικες καθόλη τη διάρκεια της ζωής τους με στόχο τη βελτίωση των γνώσεων, των δεξιοτήτων, των ικανοτήτων και των επαγγελματικών προοπτικών, την προσωπική και κοινωνική τους εξέλιξη, αλλά και τη δημιουργική αξιοποίηση του ελεύθερου χρόνου τους. Στο πλαίσιο αυτό, τα προγράμματα δημιουργικής απασχόλησης συμβάλλουν στην ενεργοποίηση και συμμετοχή των ηλικιωμένων παρέχοντάς τους τη δυνατότητα να καλύψουν προσωπικές τους ανάγκες, οι οποίες συνδέονται με την απόκτηση δεξιοτήτων ή εμπειρίας, καθώς και με την εκ νέου κατάρτιση ή περαιτέρω εκπαίδευση σε συγκεκριμένους τομείς και συγκεκριμένα αντικείμενα που τους ενδιαφέρουν και που δεν εντάσσονται, απαραίτητα, σε τομείς επαγγελματικής δραστηριοποίησης. Με τον τρόπο αυτό η Τρίτη Ηλικία εκλαμβάνεται ως κοινωνική κατηγορία με δικαιώματα στη μάθηση και στην ενασχόληση με αντικείμενα που ενδιαφέρουν τους ηλικιωμένους. Εν πάση περιπτώσει, αυτή η θεώρηση μοιάζει να αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, τη νέα πρόκληση για τους επαγγελματίες αναφορικά με το σχεδιασμό και την εφαρμογή προγραμμάτων για την Τρίτη Ηλικία. Η θεώρηση αυτή δεν αποκλείει, όπως είναι προφανές, υπηρεσίες ψυχοκοινωνικής στήριξης και ιατρικής φροντίδας οι οποίες είναι εξίσου απαραίτητες, στον έναν ή τον άλλο βάθμο, για όλους τους ηλικιωμένους.

Η πιθανή σύνδεση των προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης με τη διαβίωση μάθηση, προτείνει, *μετά από περαιτέρω διερεύνηση, αλλαγή στον χαρακτήρα των παρεχόμενων υπηρεσιών ιδιαίτερα από τα ΚΑΠΗ και τις Λέσχες Φιλίας στο πλαίσιο της αξιοποίησής τους από ηλικιωμένους με ικανοποιητικό επίπεδο ποιότητας ζωής.*⁹ Επίσης, χρειάζεται επανεξέταση του τι σημαίνουν στο υφιστάμενο κοινωνικο-πολιτισμικό πλαίσιο σε επίπεδο χώρας και κοινότητας, οι αναμνήσεις και τα βιώματα των σημερινών ηλικιωμένων. Κατ'επέκταση, η ανάπτυξη προγραμμάτων δημιουργικής απασχόλησης με βάση τις προηγούμενες εμπειρίες των σύγχρονων ηλικιωμένων, θα πρέπει να εντάσσεται σε πραγματικότητες που διαφοροποιούνται από ό,τι ονομάστηκε (ή και ονομάζεται) παράδοση και σε λόγο (επίσημο ή μη) στον οποίο εντάσσονται κοινωνικά (π.χ. ιδεολογήματα σχετικά με ζητήματα ταυτότητας).

Επιπροσθέτως, προτείνεται η αξιοποίηση των ίδιων των ηλικιωμένων για τη μετάδοση γνώσεων σε άλλους (ηλικιωμένους ή μη) με παρόμοια ενδιαφέροντα.

Επίσης, θα πρέπει να προβλέπεται συνεργασία μεταξύ των ΚΑΠΗ (π.χ. του ίδιου Δήμου) για εξειδικευμένα προγράμματα ή δραστηριότητες και *αξιολόγηση των προγραμμάτων αναφορικά με τους στόχους και τις επιδιώξεις τους* προκειμένου να ενταχθούν ενδεχόμενες αλλαγές στο σχεδιασμό και την εφαρμογή.

Επιπλέον, χρειάζεται να ληφθεί σοβαρά υπόψη *η συμβολή των συντονιστών οι οποίοι θα πρέπει να είναι κατάλληλα εκπαιδευμένοι και να έχουν εποπτεία κατά την εργασία τους.*

Τέλος, προτείνεται *η έρευνα σχετικά με την αποτελεσματικότητα παρόμοιων προγραμμάτων στην πρόληψη ασθενειών του νευρικού συστήματος ή άλλων συναισθηματικών διαταραχών στο πλαίσιο υπηρεσιών πρωτοβάθμιας φροντίδας.*

Βιβλιογραφική Αναφορά

- Αργυριάδη Μ., (1993). *Ένα Παιδί Μεγαλώνει μέσα από τις Μνήμες του Παππού και της Γιαγιάς*, Θεσ/νίκη, Ελληνική Εταιρεία Κοινωνικής & Πολιτιστικής Συμμετοχής για όλες τις Ηλικίες – ΚΑΠΗ Μακεδονίας.
- Αμνρά Α., Γεωργιάδη Ε. & Α. Τεπέρογλου (1986). *Ο Θεσμός της Ανοικτής Προστασίας των Ηλικιωμένων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Υπουργείο Υγείας, Πρόνοιας και Κοινωνικών Ασφαλίσεων – Ε.Κ.Κ.Ε.
- Βιολάκη Μ., (1993). «Υγεία και Τρίτη Ηλικία. Παγκόσμια Αντιμετώπιση», στο Κυριόπουλος Γ. Γεωργούση Ευ. & Σκουτέλης Γ. (επιμ.), *Υγεία και Κοινωνική Προστασία στην Τρίτη Ηλικία*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Υγείας, 27-36.
- Γουρνάς Γ., (1993). «Ψυχική Υγεία και Τρίτη Ηλικία», στο: Κυριόπουλος Γ., Γεωργούση Ευ. & Σκουτέλης Γ. (επιμ.), (1993). *Υγεία και Κοινωνική Προστασία στην Τρίτη Ηλικία*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Υγείας, 161-168.
- Έκμε-Πουλοπούλου Η., (1993). *Έλληνες Ηλικιωμένοι Πολίτες. Παρελθόν, Παρόν & Μέλλον*. Αθήνα, Έλλην.

9. Βλ. αναλυτικά, Μουσούρου, (2005: 79-83).

- Καλλιγέρη-Βυθούλκα, Π., (1993). *Ξαναφτιάχνω τα Παιχνίδια των Παιδικών μου Χρόνων*, Αθήνα, Δήμος Αθηναίων – Πνευματικό Κέντρο & Όμιλος Εθελοντών – Πρότυπο ΚΑΠΗ Ν. Κόσμου, (εισαγωγικό κείμενο στον κατάλογο της έκθεσης).
- Κοτσαμάνης Β., (1993). «Δημογραφική γήρανση στη μεταπολεμική Ελλάδα», *Κοινωνική Εργασία*, 32, 225-249.
- Λαμπροπούλου Κ., (1993). «Οι γυναίκες ως φορείς φροντίδας», στο *Διαστάσεις της Κοινωνικής Πολιτικής Σήμερα*, Ίδρυμα Σάκη Καράγιωργα, πρακτικά συνεδρίου, 27-29/11/1993.
- Μουσούρου Λ., (1993). *Κοινωνιολογία των Ηλικιών* (σημειώσεις μαθήματος) Αθήνα, Τμήμα Κοιν. Πολιτικής & Κοιν. Ανθρωπολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο.
- Μουσούρου Λ., (2005). *Οικογένεια και Οικογενειακή Πολιτική*, Αθήνα, Gutenberg.
- Pitsiou E., (1986). "Life Style of Older Athenians". National Center of Social Research, vol. I.
- Σούντης Σπ., Σανιδόπουλος Ν., (1991). «Επικοινωνία και τρίτη ηλικία. Η επικοινωνία μέσω της θεατρικής πράξης. Το πείραμα και οι δυνατότητες», *Κοινωνική Εργασία*, 6, 24, 307-318.
- Στασινοπούλου Β. Ο., (2002). *Ζητήματα Σύγχρονης Κοινωνικής Πολιτικής. Από το κράτος πρόνοιας στο «νέο» προνοιακό πλουραλισμό*, Αθήνα, Gutenberg.
- Τεπέρογλου Α., (1985). «Ερευνητική Δραστηριότητα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών σε θέματα Τρίτης Ηλικίας», στο: *Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία: Επιστημονικές Συναντήσεις*, Αθήνα, Ελληνική Γεροντολογική Εταιρεία, 57-60.
- Τεπέρογλου Α. (1993). «Ο θεσμός Ανοικτής Προστασίας Ηλικιωμένων: Στασιμότητα ή Εξέλιξη;» στο Κυριόπουλος Γ., Γεωργούση Ευ. & Σκουτέλης Γ. (επιμ.), *Υγεία και Κοινωνική Προστασία στην Τρίτη Ηλικία*, Αθήνα, Κέντρο Κοινωνικών Επιστημών Υγείας, 293-300.
- Τριανταφύλλου Τζ., Μεσθεναίου Ε., (1993). *Ποιος Φροντίζει; Η Οικογενειακή Φροντίδα των Εξαρτημένων Ηλικιωμένων στην Ελλάδα και την Ευρώπη*, Αθήνα, Sextant.
- Τσαούσης Δ. Γ., Χατζηγιάννη Α., (1990). *Κοινωνικές και Χωροταξικές Προϋποθέσεις Λειτουργίας των ΚΑΠΗ ως Θεσμών Σύνδεσης των Ηλικιωμένων με την Κοινότητα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Υφαντόπουλος Γ., (2000). «Δημογραφικές τάσεις και κοινωνικο-οικονομικές επιπτώσεις», στο *Θέματα Γεροντολογίας και Γηριατρικής. Η τρέχουσα Ελληνική Εμπειρία στην Αυγή της 3^{ης} Χιλιετίας*, πρακτικά συνεδρίου της Ελληνικής Γεροντολογικής και Γηριατρικής Εταιρείας, Αθήνα, 40-405.

Ιστοσελίδες:

www.cityofathens.gr

www.procare.ae